

Értelmi egyezés és hasonló incongruentiák a magyarban, finnben és törökben.

KERTÉSZ MANÓ az «Analógia a mondat szerkesztésben» cz. jutalmazott dolgozatában (különnyomat: Nyelvészeti Füzetek 21. sz.), melyet közelebbről az Akadémia is dicséretben részesített, azt igyekszik bizonyítani, hogy azok a jelenségek, melyeket közönségesen értelem szerint való egyezésnek [constructio ad sensum] szoktak nevezni, szintén analógiás alakulások, mint sok más szerkezet, s hogy az analógia és kombináló mondat szerkesztés, nemkülömben az értelem szerint való egyezés a létrehozó okot tekintve tulajdonképen egy és ugyanaz. (Id. m. 26. és 10. l.)

A különben jóra való dolgozat egyéb tételeit és eredményeit ezúttal mellőzve (esetleg majd más alkalommal ismertetjük), itt csak az ú. n. értelmi egyezéshez, annak magyarázatához kívánok szólni röviden. Ugyanis e kérdéssel is már régebb idő óta foglalkozgatom s a magyar értelmi egyezést is behatóbban szeretném tárgyalni, mint olyan kérdést, mely újabb, lélektani alapon szintén megérdemli a behatóbb figyelmet és kutatást, e «kivételek» megmagyarázását.

Itt csak egy pár, KERTÉSZTŐL is magyarázott ilyen szerkezetet, mondat csoportot kívánok a valóságnak megfelelően másként magyarázni meg, hozzávévén a rokon nyelvek köréből pl. egyfelől a finnnek, másfelől a töröknek egynehány szintén itt érinthető szerkezetét.

A) Magyar nyelv. — KERTÉSZ szerint a) a számnévi jelzős alany után álló többes számú állítmány az effélékben: Az két lovas legény Apponyi uram után harmad napra *indultanak* el onnat (Lev. T. 2:171), ilyen úton jöhetett létre: *A két lovas legény... indult + a lov. legények indultak*; tehát kombinációval, melyben az utóbbi szerkezet analógiája hathatott az elsőre. Nem tekintve az esetleges latin hatást, mely a régieknél effélékben szintén érvényesülhetett, nem egyszerűbb-e arra gondolnunk csak, hogy itt egyszerűen a «többség képzete» v. «érzése» (sensus) nyomult előtérbe a levélíró pennája alatt

az állítmány kifejezésénél, s ez annál könnyebben történhetett, mivel a tulajdonképeni állítmány az alanytól messzibb van, és a formai egyezés (a két lovas legény *indult*) szükségének érzése sem gátolta az író-t a többes szám alkalmazásában. Vö. az efféléket is: *Tizönkét kömijes* esszetanakodék, magoss Déva várát hogy *fölepítenék* (KRIZA, Vadr.). — Éppen így egyszerűen a többség képzetének kifejezésével van dolgunk a többes számú állítmánynál, vagy a számnév után álló többes számnál az effélékben: *Hat vagy nyolez ember* az testet rudakon *vitték* (APOR: Met. 409). Lássá, hogy a *tizenkét vitézek* is *arra tartanak* (Vadr. 473), stb. Az a kombinációval való analógiás, közvetítéses magyarázat itt nemde nehézkes, metafizikai magyarázat volna; mikor a mondat KERTÉSZ szerint is, mint WUNDT tanítja, szimultán, spontán természetű, teljes képzettartalmával egyszerre lép föl a tudatban. Közvetve, igen, hathatnak tán mindezekben a többes alanyú mondatok is, de nem az olyan másodíknak fölvett, állítólag kombinált változat, hanem általában a többes alanyú mondatok; és hát azokban is a «többség képzete» jut kifejezésre.

β) Így magyarázhatók szerintem az olyan szerkezetek is, melyekben egyes számú alanyhoz a vele kapcsolatban levő *-vel* ragos társ-határozó következtében szintén többes számú állítmány járul. Tehát az effélék pl.: *Zrinyi Deli Viddal így beszélnek vala* (Zr. 10: 14). — KERTÉSZ szerint az ilyen mondat is analógiás alakulás volna, mely ebből a két mondatból «állt elő»(?): *Zrinyi Deli Viddal így beszél vala* + *Zrinyi és D. V. így beszélnek vala*. Nem egyszerűbb-e itt is egyszerűen úgy képzelní el a dolgot, hogy az író lelkében az állítmány kifejezésénél egyszerűen a «többség képzete» nyomult előtérbe, és ez itt ismét annyival könnyebben történhetett, mivel személyekről, több személyről volt szó. Az a két mondatból való feltevés, kombinációs-analógiás szerkezet, nemcsak hogy lehetetlen durva érzékeltetése az egyszerűen is elképzelhető önkénytelen, szimultán mondatalkatnak (vö. az összevont mondatról szóló munkámat effélékre); de metafizikai is, mintegy közvetítésekhez fordul, a hol a jelenség közvetlenül is elképzelhető és elképzelendő. — S nemde nem a többség képzetének v. érzésének egyszerű előtolulásával, mintegy előre való logikai, helyesebben lélektani egyezéssel van-e dolgunk pl. az effélékben is: *Az első tánczot járták* az násznagy a nyoszolyó asszonynyal (APOR: Met. 386. KERTÉSZ u. o. 28. l.). Mint pl. *Mögállnak, mögállnak három hajdu legén* Bíró Jánosnének kötött kapujába. (Népk. Gyüjt. 3: 22. Bíró Anna balladája.)

γ) De meg nem is tudja olyanformán kimutatni KERTÉSZ a többes számú állítmány okát az *egyik-másik, kiki-féle* szerkezetekben,

ilyen példákban: Az *egyik* az hajónak utolsó részébe, *másik* az elsőbe *ilnek vala* (PESTI Mes. 207, u. o.). «Az efajta mondatoknál — mondja — nem tudjuk kimutatni azt a szerkezetet, a melyeknek a hatása alatt többes számba került az állítmány; egyebet nem mondhatunk, mint hogy ezekre a mondatokra magának a többség fogalmának volt hatása.» Természetesen éppen azért nem analógiás alakulások, legfőlebb a többes alanyú szokásos szerkezetek analógiája hathatott volna és hathatna az efféléknél is; de helyesebben így beszélhetünk: sokszor tán idegen hatás is van bennük, de akkor is s tulajdonképpen a többség képzete (nem is logikai fogalma, hiszen tulajdonkép csak lélektanilag s nem logikailag szólhatunk) jutottott érvényre (s nem: «volt hatással», mint KERTÉSZ magát kifejezte). — És így magyarázható a KERTÉSZTŐL ε) pont alatt fejtegetett gyűjtő fogalmú *kiki* után álló többes szám is, mint pl. Édes övéikhez *kiki* oszolhatnak (AR. Bud. H. 10. 1.).

Helyesebben értelmezte az efféléket Gombocz Z. «A jelenkori nyelvészet alapelveiről» szóló dolgozatában (különnyomat 40. l.), a mihez csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy «logikai» helyett nemde inkább «lélektani» egyezéstről lehet szó az effélékben, mint már fennebb éreztettem, minthogy a nyelvben — mint tudjuk — nem a gondolat, a logika, hanem a lélek egyszerű megnyilatkozása jut első sorban kifejezésre.

δ) Tovább menve a KERTÉSZTŐL is hangsúlyozott több cselekvő személy fogalma érezhető az *egymás* használatánál is, mikor így beszélünk: *szeretik egymást v. Egyik a másikat gyűlölik* (ZRINYI 1:65. KERTÉSZ u. o.). A fogalmat is azonban ismét lélektanilag értve és nem úgy szólva, mint KERTÉSZ, hogy az a többség fogalma hatott az egyes számú szerkezetre: *szereti egy (a) másit*; hanem: egyszerűen ez a «többség képzete» jutott egészen önkénytelenül kifejezésre az állítmányban.

ε) Így érthetők és csakis így magyarázhatók szerintem azok a leggyakrabban említett efféle mondatok is, melyekben az alany gyűjtőnév (collectivum) s az állítmány többes számban áll.*) Pl. Jámbor népe a kis helynek, halkan lépve *gyűlnek, mennek* (AR.: Ünneprontók). KERTÉSZ az efféléket úgy magyarázza, hogy ezekben egy többes számú főnév hatott és hozta létre az incongruentiát, ilyenformán: jámbor népe + jámbor lakói. Nem természetesebb és nem egyszerűbb-e itt is a közvetítő metafizikai suppositio — kombináció és analógia — helyett azt mondani, hogy itt az alany gyűjtőnév és egész önkény-

*) Vö. a latin és görög nyelvtanokat is.

telenül benne van a többség, sokaság képzete, s éppen következő új verssorban, némileg tán a rím kedvéért is kerülhetett az állítmány többes számba. Vagy mint pl. HEGEDŰS ISTVÁN kifejezi az «Értelmi egyezés a görögben» cz. cikkében (NyK. 25:207): az effélékben «a lényeg az, hogy a gyűjtőnév mellett az állítmány distributív jellegű és így kerül többesbe».

ζ) Hasonlóképpen magyarázhatók a *kegyelmed, kegyelmetek, nagyságtok* stb. régi megszólítások után való értelem szerint való egyeztetések is, a melyek a rendes formai egyeztetés mellett előfordulnak. Pl. rendes formai egyeztetéssel: Te *kegyelmed* v. *kegyelmetek legyen* (egyes 3. sz.) segítségével nekie (RMNy.); értelmi egyeztetéssel: *Ó hatalmasságok éhen jöttek vissza* (MIKES; többes sz. 3. sz.); de így is: Isten *tartson Nagyságotat* (RMNy.; egyes 2. sz.). Utóbbi esetekben a többség, illetőleg a személy képzete nyomult előtérbe, s ezért áll amott többes szám (*jöttek*), emitt meg egyes 2. személyre értett igealak (*tartson*) mintegy a szokástól eltérőleg. — Igen, kombináció van aztán az affélékben, hol «az író — mint KERTÉSZ is kifejezi — a formai szerkesztést elhagyja és átcsap az értelem szerintibe», tehát a két utóbbi szerkezet önkénytelen vegyítésénél, pl. Azért én böcsülettel *kérom* kglmetöket, mint jóakaróimat, hogy az jövő hétön *fölkülygötök* (KERTÉSZ id. m. 30. l.).

B) Mármost a fennebbiekhez hasonlóan magyarázhatók a rokon nyelvek közül pl. a finnben, nemkülömben a törökben is egynémely szerkezetek.

Így a finnben *a*) mikor, bár ritkábban, egyes számú gyűjtőnév után többes számú állítmány van, pl. *Joukko koulupoikia, kirjat kainalossa, huutavat ja huijaavat yhdessä ajurin kanssa* (SETÄLÄ finn mondattana) = «egy csoport iskolásfű... kiabálnak és kurjongatnak». Az effélék magyarázata ismét a többség képzete és távolabb álló állítmány.

β) Ennek éppen ellentéte az, mikor ugyancsak a finnben partitívusi alany, és pedig többes partitívusi alany után az állítmány egyes számban áll, pl. *Taloja on palanut* = «házak égett le», tulajdonkép a házakból egy csoport. Éppen így: *poikia juoksee pihalla* = «gyermekek futkos», tkp. gyermekekből futkos egy csoport, az udvaron. Sokszor ki is lehet tenni a «csoport»-ot: *joukko poikia juoksee*. — Ellenben: *pojat juoksevat*: «a gyermekek futkosnak»; az állítmány itt többes nominatívusi alany mellett a finnben is többesben. — Fennebbi példákhoz hasonlóan: *Ihmisiä tulee*: «emberek jön»; *lapsia on kuollut*: «gyermekek meghalt» (FÁBIÁN, Finn nytan). *Lintuja lentää katolle* (BUDENZ, F. nyt.): «madarak repül a házfedélre», tkp. a madaraktól

egy csoport. *On siellä tyttöjä, on komioita* (Kanteletar, 8.) = «van ott leányokból, van csinosakból», azaz: vannak ott csinos lányok. Eme partitívusos példákban mintegy a többség egységbe van foglalva, mint pl. a görögben is a többes semleges alany után álló egyes számú állítmánynál: ez a magyarázata a látszólagos incongruentiának.

Ez az eset fordul elő akkor is, mikor a költői nyelvben és a közbeszédben többes nominatívusi, tehát határozott alany után is állhat egyes 3-ik személyben az állítmány, pl. *miehet meni*, tkp. «az emberek ment», *koirat haukkuu*, tkp. «a kutyák ugat» (L. FABIÁN, Finu nytan 217. jegyz. és BUDENZ, Finn nyt.² 115. l. 2. jegyz.). Ilyenek még: *Linnut litteli sanoja* (Kalevala, I. runo 69. s.) *Mumat vierähti veteihen* (Kalev. I. 225). *Minä tyttö, kaunis tyttö, kun mun pojat näkee* (Kanteletar 14 d.) stb. — Mindezekben a többes számot mintegy csoportot, sereget, egészet kell felfognunk, a minthogy a többes szám is tulajdonképpen egy csoportot jelent, és tán a partitívus után álló használat is hathatott; így állhat itt mintegy az állítmányi képzet formai elhanyagolásával egyes számú állítmány. Vö. a magyarban is az efféléket: «Az embereket boldoggá tette a tudat» e h. «boldogokká» stb.

Még inkább érthetők a finnben az effélék: *Tytöillä on kauniit silmät* (= «a leánynak van szép szemei»). *Hänellä on pienet kädet* (= «neki van kis kezei»). *Ukolla on harmaat hiukset* («az öregnek van szürke haja», tkp. hajszájai). *Saappaat on jalassa* (= «a csizmák van a lábán») stb. Kivált az *on* (neki van) és az *ei* tagadó ige mellett így mindig. Pl. utóbbira: *Kultani silmät ei katsele noita* (= «kedvesem szemei nem néz őket», Kanteletar, 8 d.). — Az effélékben a többes számú alany mintegy collectivum, illetőleg plurale tantum (hajszájai = haja), a mely mellett még inkább állhat az egyes számú *on* v. *ei*, kivált ha előre van bocsátva. Vö. a magyarban is: *Fáj a lábaim. Fáj a szemei. Ezek az én fíjaim mind ojan*, stb. (Népnyelvből.) Előbbi-félékben, az igaz, a többes számú alany (lábaim, szemei) bizonyára indogermán hatás lehet a magyarban is (vö. *lábam, féllábam* stb. magyaros kifejezéseket), mely előtt az állítmány képzete mintegy előretolult egyes számban és úgy került utána az alany, többes számban.

Jegyzet. Ime így érthetők mondattani alapon a «plurale tantum»-ok és az effélék is pl. *miehissä* «valamennyien, egész sereggel, egy tömegben»; tulajdonkép: «emberekben». — Affélékre vö. pl. *sakset* «olló» mintegy összefoglalva a két ollórész; *suutset*, «zabola, fék, kantárszarak»; *kangaspuut* «szövőszék», tkp. «vászonzák», *kytkyt* «nyüg» stb.

γ) A több egyes alany után álló többes számú állítmány, mely

a finnben rendes, mint pl. *isä ja äiti tulevat* (= «az apa és anya jönnek»), indogermán hatás lehet, mint annyi más jelenség e nyelvben; de kivált személyeknél és távolabb álló állítmánynál a többség képzetének előnyomulásából is magyarázható. Vö. a magyarban is: *Péter és Pál, tudjuk, nyárban összeférnek a naptárban* (ARANY). — A költői és közbeszédben azonban a finnben is előfordul az egyes számú állítmány is, pl. *Isä ja äiti on kylässä* («az atya és anya van falun»), mint: *Laet lauloi, ukset ulvoi, kaikki ikkunat iloitsi* (Kalevala, SETÄLÄ Finn mondattan); vagyis mint többes alany után is egyes a fentebb látott okból, s mint a hogyan a magyarban több alany után is legtöbbször egyes szám áll.

δ) Egyes szám áll a finnben is — mint tudjuk — több alany után is, mikor az alanyok egy egységes fogalmat vagy szoros egységet alkotnak, pl. *Sitä todistaa puheenne ja tekonne*, «ez bizonyítja beszédetek és tettetek» (SETÄLÄ, Finn mondattana). Mint a latinban pl. *tempus et locus convenit; religio et fides anteparatur amicitiae* stb. S mint továbbá a finnben egyes számú az állítmány a görög többes semleges alany után álló egyes számú állítmányhoz hasonlóan akkor is, mikor a többes határozott, nominativusi alany nem élő lényt s így nem személyeket jelent, hanem dolgokat, melyeknek többsége nem érezhető ki annyira, mint a személyeké. Pl. *Siellä tuntuu soiden kylmät henkilykset* «ott érzik a mocsarak hideg leheletei» (SETÄLÄ u. o.). Itt mint nem élő lényeknél a többség nem jut kifejezésre, mint látjuk, a különben is előrebocsátott, nyelvtanilag incongrues állítmányban: azért van egyes számú igealak.

γ) A fentiekhez hasonlóan állhat a törökben is α) számnevek után a rendes, szokásos egyes szám helyett többes is, kivált ha jelzője van a főnévnek, pl. *iki çoçuk* «két gyermek», de *iki hajlaz çoçuklar* = «két bitang gyermekek» (PRÖHLE, Oszmán-török nytan). Mint a magyar népnyelvben is: *három királyok, harmadnapok alatt* stb.

β) Ellenben a fentiek alapján maradhat az állítmányi melléknév rendesen egyes számban többes alany után is, pl. *biz burali-jiz*, «mi idevaló vagyunk», *siz köjlü-sünüz* «ti falusi vagytok» (KÜNOS, Oszmán-török nyelvkönyv). Mint a magyarban is olykor a népnyelvben: *Mi idevaló vagyunk. Hová való vagytok?* «Aj bizon mi vagyunk mező-detrehemi» e. h. mező-detrehemiek (Népk. Gyűjt. 3:23, Bíró Anna ball.)* — Éppen úgy továbbá a törökben: *Çiftçiler pek zengin dirler* «a földművesek nagyon gazdagok», tkp. gazdag vannak. Sőt az ígéről

*) Vö. az indogermánságban is az efféléket: *Die Menschen sind gut*. Ellenben: *gute Menschen*.

is elmaradhat a többes szám jele, pl. *onlar 'âkîl dîr* «ők okos van» (PRÖHLE nyt.). — Mindezekben a congruentia nélkül is érthető az állítmány képzete, éppúgy mint pl. a mai magyar nyelvben az egyes számú birtokos személyragozás az effélékben: *A nagy embereknek az a sajátsága*, régebben: *az a sajátságuk*; vagy: *az ő házuk*, e h. *az ôk házuk*;* effélékben a többes szám kétszeri jelzése tán az egyhangúság elkerülése végett is válhatott feleslegessé.

Ilyen alapon bizonyára helyesen mondja BÁLINT GÁBOR török nyelvtenában, hogy a törökben a harmadik személyű ige többes számú főnév után is egyesben marad azért, hogy a sok *-lar, -ler* a mondatban össze ne csoportosuljon, p. o. *arabalar geldî* «a kocsik eljöttek», tkp. «a kocsik eljött» (55. l.). És bizonyára egyfelől szintén erre megy vissza, hogy az arab többes után az ige már többes számban áll, p. o. *medslîsî mearif aazasî sehîrimüze geldîler* «a tudós társaság tagjai városunkba jöttek» (B. G. u. o.). Itt t. i., az arab többesben, a *-lar, -ler* nem ismétlődik.

γ) A többség képzetének kiemelése végett egyezik ismét az állítmányi főnév számban is a többes alanyval, míg az ige ismét egyesben marad, mert a mondat képzettartalma úgy is teljes, pl. *bu çoçuklar bizim mekteb-arkadařlarımız dîr* «ez(ek) a gyermekek a mi iskolatársaink (van)».

δ) Végül a jelző nem egyeztetése, változatlanul hagyása a többes számban is, pl. *çaliřkan çoçuk* «szorgalmas gyermek», *çaliřkan çoçuklar* «szorgalmas gyermekek», a törökben is, mint a magyarban, annál fogva lehetséges, mert a képzet, jelző és jelzett képzete, mint egységes fogalom lélektanilag úgy is érthető. — Az, hogy az elülálló jelző is egyeztetődik a finnben rendszeren, indogermán hatás is lehet, mint sok egyéb, mert az a finnugor nyelvekben nincs meg; de természetes úton is fejlődhetett, mire nézve az összes nyelvjárási adatok adhatnának fölvilágosítást. Az egyeztetés különben bármely nyelvben nem egyéb, s így az idevonatkozó számszerinti egyeztetések sem, mint előre vagy hátraható hasonulás a mondatban a ráértés, vagy itt még a többség világosabb kifejezésére. (Vö. A ráértésről szóló dolgozatomat, Nyr. 1905.)

ERDÉLYI LAJOS.

*) RÉVAI és az ő korában, tudjuk, így kívánták: az embereknek könyvök stb.